

Kultúrantropológiai tekintet által determinált szövegvilágok

Az identitás tárgyi manifesztációi

A tárgyak az emlékezés térbeli kereteit jelentik, a szubjektumot körülvevő objektumok és azok sajátos elrendezése az állandóság, a meg nem szakadó folytonosság képzetét hivatottak fenntartani. A helyidentitás fontos meghatározói az adott tér objektumai: Grecsó Krisztián *Isten hozott* című regényében az alföldi Sáraság elképzeltetlen széles, egyenes utcái, az olykor összeszűkülő majd táguló mellékutcai nélkül, melyek „mintha csak arra akarnának emlékeztetni, itt a tágas pusztaságban az égadta világon mindenre van hely, elférünk.”¹ E tájspecifikus jegyekre apellált Beregi és Franczek Gyula is, amikor az Üvegszemű Tótból gúnyt próbáltak űzni: otthoni hangulatú utcákat kerestek egy idegen városban, „hasonlókat, mint amilyenek Sáraságban is vannak, hogy valóban el tudjon indulni hazafelé az öreg, egy kicsit gondolkozzon ugyan, míg fölébred, de aztán kerekezzen csak bátran hazafelé” (IH, 213). Ötletük azonban nem tréfaaként sült el, a részeges öreg felébredve otthonosan mozgott a dunaföldvári terekben, ismerősöket vélt felfedezni a járókelőkben, s a távoli perspektívából láttató narrátor elbeszélése szerint őt is ismerősként kezelték. A megszokott környezetéből kimozdított Üvegszemű Tót ezzel öntudatlanul is véghezvitte az otthonosság terének kiterjesztését, vagy legalábbis annak egy alternatíváját.

Assmann emlékezet-tipológiája² a cselekvésre vonatkozó mimetikus emlékezet mellett megkülönbözteti a tárgyak emlékezetét, a kommunika-

¹ Grecsó Krisztián: *Isten hozott. A Klein-napló (regény)*. – Budapest: Magvető, 2005. 160. A továbbiakban: (IH, 160).

² Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. – Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1992. 19–20.

tív és a kulturális emlékezetet. Az embert ősidőktől fogva tárgyak veszik körül, köznapi és személyes eszközök (ágy, szék, étkezés, ruházat, szerzőszámok stb.), s ezek a tárgyak az ember „saját képét tükrözik, önmagára, a múltjára, őseire stb. emlékeztetik”.³ Ilyen a hovatartozást, a személyes múltat jelképező tárgy Závada Pál Jadvigájának anyjától örökölt párnája is: „rám maradt egy-két kendője, terítője, megkaptam az ágyneműjét, és gyerekeveimtől a mai napig azon a párnán alszom, amit ő díszített fehér slingelt hímzéssel”.⁴

A *Jadviga párnája*-ban a lakodalomra való készülődés jeleneit és kellékeit elbeszélő epizódok az embert körülvevő hétköznapi használati tárgyak, eszközök, ételek sokaságát sorjazzák: „Minden előkészülettel jó időre megleltünk. Zabjacska hotová, két süldő sniclibe vágva tepsikben, sültnek, mellé pástétomok teknőszám, kikeverve, három birka lenyúzatott, fölaprított, 50 pár tyúk meg 60 kacsá lepucoltatott, és vagy hat nagyasztalon a torták, s minden kamrába, pincébe lezárva. Az öt hektó bort Solt Vadkertről tegnap meghozták, pálinka az saját termés, lesz elég, ki is van butéliákba töltve, s a Komló Szálából hozattam barna meg zöld kontyalávalókat is 20 üveggel.

Pirkadatkor az asszonyok már a Kisbirtokosban kezdenek, abroszt terítenek, tányért hordanak föl, gyújtanak be a kuktába [...]” (JP, 6).

A tárgyi emlékezet objektumai a hétköznapi lét természetes részét képezik, s létük csak rendkívüli körülmények között szorul igazolásra. Ilyen elidegenítő momentum például az említett Závada-regényben, amikor Mamovka nem túl tapintatosan átadja fiának azt a fűzött papírlapokra írt listát, melyen a „Zsofka kelengyéjének jegyzéke férjhez menéséhez” cím szerepel, és figyelmezteti, ellenőrizzék a rajta szereplő tárgyak hiánytalan meglétét: „Nesze, azt mondja Anyám, ez most mind megmaradt! Délelőtt behordattam a feleségednek, most már úgy se kell! Számolja le, és írjátok oda, hogy átvettétek! Mert ez Zsofkát illette volna!, azzal becsapta az ajtót” (JP, 16).

Megdöbbenést, fennakadást elsősorban az kelt, hogy a listán nemcsak az akkor átadott, a kelengyét alkotó objektumok szerepelnek, hanem az addigi mindennapok részét képező berendezések, a már addig is birtokolt tárgyak, ruhaneműk is: „A felírtakból az ágynemű és bútor eddig is nálunk volt, Mamovka ideadta mégis ezt a leltárlapot is. Nehogy, mint Jadviga mondja, elfelejtsük, hogy a Zsofkában lakunk és alszunk. Nem szólva azokról a ruhákról, melyeket Mamovka már korábban ajándékozott

³ Jan Assmann, i. m. 20.

⁴ Závada Pál: *Jadviga párnája*. – Budapest: Magvető, 1997. 61. A továbbiakban: (JP, 61).

Jadvigának, de nem mondta, hogy a Zsofkaéból vannak. Kivált a menyasszonyi ruháról nem mondta” (JP, 18).

A kulturális emlékezet szférájába sorolandó, a köznapi lét természetes részét képező tárgyak, eszközök képesek feltűnést kelteni hiányuk, jelen nem létük által is, hiszen az egyben a személyes múlt hiányára, a hovatarozás problematikus voltára is utalhat. Az *Isten hozott* főhőse kétségbeesik, amikor felfedezi, hogy barátja, Metz Dezső lakásából, mely régen fodrászüzlet volt, hiányoznak a személyes tárgyak, amikor ráébred, „nincs gyökere itt a valóságnak” (IH, 163). Nincsenek tárgyak, nincsenek lét-nyomok, melyek segítségével az emlékezet működésbe léphetne: „Az eltelt időnek sincsen nyoma. Nem akad egy naptár, amelyben legalább egy ácsceruzával odakapart följegyzés tanúskodhatna valamiről” (IH, 162). Metz Dezső szobája léttér, de az identitást meghatározó tárgyak hiányában semmiképp sem tekinthető otthonnak.

A *Tánciskola* időződő, de továbbra is bohém életvitelt folytató tornatanárnának, Szalma Lajosnak a tótvárosi háza is csupán otthonimitáló díszlet: „Lajos bácsinak lehet valami titkos élete, egy kislakja, ahol több időt tölt, mint itthon, ebben a házban, amelyet csak a polgári élet látszatára tart fenn, pontosabban nem is a felszín kedvéért, hiszen egész évben alig fogad valakit, szerenádkor a diákokat, és ha betéved egynémely kolléga. Sokkal inkább emlékeztetőül. Ez a díszlet neki van ideépítve. Saját magának. Őt rángatja, húzza vissza a kispolgári aljnövényzetbe.”⁵ Ez a lakás ugyan tartalmaz tárgyakat, de azok nem többek mint színházi kellékek, képtelenek az emlékezet mechanizmusainak működésbehozatalára, jelentéstartam nélküli jel funkcióval bírnak csupán.

A hovatarozás tárgyi mutatóiként olvashatók a különböző ételek is, melyek kulturális és földrajzi meghatározottságokra egyaránt utalhatnak. A *Tánciskola* Jocoja a számára még idegen tótvárosi környezetben naivan kérdezi meg, „hogyan lehet ilyen vastag szalámit készíteni” (T, 167), nem is sejtve, hogy a szalámi szó használata súlyos tévedés, ugyanis abban a közegben a kolbász minősül primer töltelékárúnak. A tájjellegzetes étel a helyidentitást meghatározó tulajdonságra tesz szert Závada Pál *A fényképész utókora* című regényében, a mű egyik hőse, Dusza János ugyanis azzal az érdekes elképzeléssel áll elő, miszerint fel kellene térképezni és megírni „a hagyományos békési tót házikolbász történetét s ennek összefüggéseit a nagyüzemi csabai és gyulai kifejlesztésének mikéntjével”.⁶

⁵ Grecsó Krisztián: *Tánciskola*. – Budapest: Magvető, 2008. 129. A továbbiakban: (T, 129).

⁶ Závada Pál: *A fényképész utókora*. – Budapest: Magvető, 2004. 320. A továbbiakban: (FU, 320).

Az idézett textus már teljes komolysággal említi a projektum tervét, noha egyik korábbi szöveghely elbeszélése még mert ironizálni az ötlettel: „Ki kéne ugyanis domborítani ország-világ előtt a magyar töltelékáru páratlan jelentőségét a csúcsipari szegedi szalámitól a csabain és a gyulain át a hagyományos dél-alföldi házikolbászig – hiszen Dusza Jankó bácsiban azért mindenekelőtt viharsarki lokálpatrióta szív dobog. Avagy hazai gyomor emészt, toldotta meg Koren” (FU, 242).

A *Jadviga párnája*-nak naplóírója is németországi utazásának emlékeit idézve említést tesz a német és a magyar kolbász-fogalom közötti alapvető különbségekről: „Hiszen csak próbálgasson, kóstolgasson az ember, ha már messzi földön jár! Hát ehetni épp ehető, friss, jól ropog a fog alatt, s borsos-fűszeres levet ereszt az ember csuklójára, de amúgy sápatag kolbászká, mert paprikátlan persze, akárcsak minden más étel is itten. (Hiszen egy nyemec, ha paprikába csak beleér a nyelve, már szentséggel, Velgastban is láthattuk, amikor Apovka kiporciózta nekik a vörösfényű korongokba szelt vastagkolbászsunkat.)” (JP, 71). Ugyanabban a Závada-regényben olvasható a szármakészítési jelenet leírása, mely a saját kultúra és szokásrend fenntartására, megőrzésére irányuló mozzanatokat tartalmaz: „A szármát Blahov nyanya szokta főzni, de úgy ám, hogy Mamovkám az utolsó sószórásig felügyeli a kezét. Mert olyannak kell annak a szármának lenni, amilyen őnáluk, a szülői házban, Racskóéknál volt! Paradicsomlében, alaposan besavanyított fejkáposzták levelébe csavarva, se túl zsíros, se túl száraz darált húsból és borsos rizskásából kevert töltelékkel” (JP, 197). Hogy az étel elkészítésének hangsúlyozása antropológiai szituáció aspektusait rejt magában, arra az a tény hívja fel a figyelmet, hogy Závada egyik későbbi regényében is textualizálódik ez a tevékenység, s ezúttal a narratíva explicit módon ki is fejt a benne rejlő kulturális kódokat: a töltött káposzta elkészítésének módja s az étel összetevői alapján nem csak az ember helyidentitására lehet következtetni, de az etnikai hovatartozásával kapcsolatos információk is kiolvashatók belőle: „A közbevetésre, hogy a mamája talán erdélyi lett volna, Viola elfintorodott, nem éppen, mondta, és nem is igen főzött, hanem volt egy erdélyi bejárónő, de nem a mamáé, na, mindegy, tőle viszont volt mit tanulni – például hogy a töltelék kétféle darált húsból, disznóból és marhából kell keverni, a gyalult káposzta közé pedig Veron szerint füstölt húsokat is ajánlatos elhelyezni. Hogy őnáluk, Korenéknél viszont savanyúbb a levél, hiányzik a gyalult káposzta, ellenben paradicsomlével öntik fel, de sajnos csak disznótorban főzik, és tótul szármának hívják” (FU, 251). De mivel az „áruk, az emberek és a kulturális jelentések növekvő mobilitása kikezdte a koherens és (térben is) lezárt

kultúra koncepcióját”⁷, már kockázatos meghatározott helyekhez, terekhez rendelni a kulturális kódokból kiolvasott információkat.

*A fénypécs utókorá-*nak narrációja nemegyszer említést tesz a tájjellegű, identitásbiztosító, a nemzeti hovatartozást szimbolizáló ételek elkészítéséről. Dusza János és felesége, Zsofka, mikor politikai okokból menekülni kényszerült, a zsidó származású Kaiser doktoréknál lelt ideiglenesen otthonra, ahol Duszáné, amint értesült arról, „mit nem tud Kaiserné a férjének mint feleség megadni, hogy ugyanis Lojzi szülőfalujának azokat a tót ételeit, amelyekre az öreg Duszáéknál kapott rá – s tőlük aztán némely kelttészták, haluskák és sütemények átszivárogtak az anyja, majd első felesége konyhájába is –, Zsofka miniszterné máris tisztában volt küldetésével” (FU, 294). Duszáné identitását a békési tót faluban töltött évek determinálták, s bármennyire is igyekezett, a városi előkelő környezetben mindvégig idegen maradt. Egy alkalommal Kaisernének a következőképp beszélt kívülről: „Aztán elpanaszolta, hogy mint követnének és miniszternének mit össze kellett neki kínoskodni, hiszen sose tudta, ki kicsoda, hogy azokon a fogadásokon meg vacsorákon kihez forduljon oda, és Apolka úgy higgye el, hogy neki a saját eszejárása szerint nem volt szabad megszólalni, nem is tudja, mióta már” (FU, 293). A sok éven át tartó kívülség állapota után, paradox módon, a menekült-lét pozíciójában leli fel az otthonosság érzésének csíráit, mely olyan fontos számára, hogy addig példátlan módon szembeszegül férje akaratával, nem hajlandó elutazni vele.

A *Jadviga* naplószövegébe szubtextusszerűen beékelődő, a Miso által jobbára még cédulákon fellelt gazdasági feljegyzésekből a szocio- és/vagy etnográfiai interpretáció beszédes információkat hámozhat ki, ahogy Osztatni András 1915. február 8-i, a lakodalom kiadási és pénzköltségeit összegző bejegyzéséből is. Már önmagában fontos kulturális kódokat hordoz a költségek efféle elkülönítésének szükségessége, utal arra, hogy a korban még nem a pénz minősül egyedüli fizetőeszköznek: „Az én lakodalom kiadási és pénzköltségei voltak: A Kisbirtokosért a Kisbirt. Szövetségnek fizettem 30 zlati helyiségbért, a trubacs muzsikuskoknak (Chmel 16 fiúval) egy-egy tyúk, két-két kalács (50 zl.) és még fejenként két kocsi tüzelő. Ital elfogyott: bor 3 és fél Hektoliter meg fél Hkl pálinka meg édes (60 zl.). Ajándék kendőt vett Mamovka Jadviganak és nyakravalót (25 zl.), menyasszonytáncra még fizetett 3 zlatit. A vőfély úrnak adtunk egy kocsi tüzelőt, az esküvői meghívók Weismüller nyomdájában kerültek 160 darab 4 zl. Summa 172 zlati. Nem számítva a rőzséfa tüzelőt” (JP, 11).

⁷ N. Kovács Tímea: Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. = Helikon. Kulturális antropológia és irodalomtudomány, 1999. 4. 483.

A kulturális emlékezetet kiterjesztő dokumentumokként interpretálandók a fényképek, melyekből az interszjektív jelentéseken túli, a társadalmi struktúráról árulkodó nyomok is kiolvashatók. A *Jadвига párnájá*-nak naplóiírója, Osztatní András az akkulturáció átmenetiségének állapotában keres megoldási lehetőséget a letűnőben levő kultúra mozzanatainak archiválására, ezért fordul egykori fényképész barátjához, Buchbinder Miklós-hoz, és rendel életképeket a falu életéből: „Szeretném, ha volnának tetőled életképeim. Ha lefényképeznéd itt szemben holnap például a kofasort. Mit szólsz hozzá? A paradicsom- és geregaárusokat. Meg a molyidbáról kijövő vénasszonyokat. Az öreg zsidó szatócsokat, a hentest meg a kárpitost, ahogy tömi a rugók közé a tengeri füvet. Szívesen elkísérlek. Kiviszlek a homokfutón, hogy lefényképezd az érpartot, az összedől halászkalyibánkat... és Gregor is, teszem azt, ahogy a kaszát kikalapálja, vagy amikor behajt a tanyabejárón...” (JP, 359).

Egy letűnőben levő kultúra jelrendszerének és tárgyi világának, ez esetben a Békés megyei szlovák kisebbség anyagi-tárgyi kultúrájának a megörökítése a naplóiíró célja, kiknek a megszokott, addigitól, az „otthonitól” eltérő gazdasági és földrajzi környezetbe kellett beilleszkedniük áttelepítésüket követően, de a regényben textualizálódó akkulturációs folyamat nem kizárólag az etnikai asszimilációt érinti. Letűnőben vannak a másság tárgyi komponensei, az öltözék, a háztartási eszközök elvesztik jelentőségüket, megszűnnek ősi foglalkozások, feledésbe merülnek szokások, szólások, dalok – ezek a jelenségek azonban társadalmi és gazdasági változások következményei, s minden etnikum anyagi és szellemi kultúráját egyaránt érintik. Hogy Osztatní András és Buchbinder Miklós kompozíciói mégis elsősorban a szlovákság hétköznapijairól árulkodó nyomokat örökítik meg, annak oka az adott tér lakosságának etnikai összetételével magyarázható: „Bizony, bruderom, oda kell hozzá menni a cselédsorra, a kazlak tövében fészkelő summásbandákhoz, az istálló vakokra, a kiskonyhákban étlen-szomjan hagyott öregszülékhez, a cigányputrik füstjébe, bűzébe! Kimehetnénk a Borszigetre, ahol az asszonyok fölfűzött szoknyában szapulnak a Lúhovka szappanos vizében. Elmegyünk Csúvárékhoz, s leveszszük, hogy mázolja föl Anci a szobapadlatot, s mint meszeli ki a kemence cselyusztja-száját meg a gyugót” (JP, 360).

N. Kovács Tímea hasonlóságot vél felfedezni az etnográfia és a fényképezés között, de az analógia okát nem abban látja, hogy a fénykép „azt rögzíti, ami OTT van, hanem mert árulkodik a kamera beállításáról – arról a perspektíváról, amelyből az antropológus elkészíti beszámolóját”.⁸

⁸ N. Kovács Tímea: Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. = I. m. 484.

A *Jadviga párnája*-nak archiváló szándékú fényképei semmiképp sem tekinthetők egyszerű, hétköznapi értelemben vett fotóknak, a geertzi sűrű leírás-fogalommal hozhatók összefüggésbe, annak ellenére, hogy általában a ritka leírást szokás összekapcsolni a vizuális megörökítéssel: „A sűrű leírás tehát egyszerre ragadja mag a felszínen látható cselekvést és annak jelentését, vagyis a ritka leírással szemben nem a jelenségek »lefotózása«, hanem leírás és interpretáció kombinációja.”⁹

Osztatni András a vizuális megörökítés technikáját választja, mert úgy véli, az egyszerű leírás nem alkalmas a cselekvések, mikroszkopikus mozzanatok jelentésségének megragadására, a rejtetten jelen levő jelek lényegének dekódolására: „Csináld te magad inkább, írd le!

Ugyan! Mit ér az! Én látni akarom! A szilvaszedést! A Mihály-napi asszonysétát ki a temetőbe, hogy klockcs-magot szedjenek a szerencsehózyagfákról. Mit szólsz? Benézünk a kukoricafosztó udvarokba, lekapjuk, ahogy a szemrevalóbb leányzókat meghempergetik a csuhéban. A legénycsínyeket! A teheneket bekötik a konyhába, vizet öntenek egymás csizmájába, tudod! És úgy beleverik a szalmahúzó horgot a kazalba, hogy kaszával kell szétmetélni a boglyát, hogy ki lehessen húzni” (JP, 360).

Rekurzivitás és önidentifikáció

A kulturális antropológiai érdeklődés problematikája Osztatni András archiváló törekvésein túl is textualizálódik a Závada-regények szövegvilágában, mivel azokban kiemelt szerephez jut a területiális kultúrafogalom, a regényterek ideális terepet biztosítanak a saját belüli idegenség tapasztalatának megragadására. *A fényképész utókora* című mű első időrétegének narratívája a Dohányos László vezette kutatócsoportnak a Békés megyei, többségében szlovák etnikumú faluba érkezésével indul, ezúttal azonban érdeklődésük már a kulturális mező politikai értelmezésére is kiterjedt: „nem a máskor szokásos adatgyűjtés irányába haladt, hanem inkább nemzetiségi karakterológiáját próbálta újabb adalékokkal bővíteni, végigkérdezvén a helyi szlovákok legkülönbélebb szokásait. Kíváncsi volt, hogy az ő gazdasági érdekeikkel és szellemiségükkel szemben is érzékelhető-e itt bizonyos zsidó rétegek ártalmas szerepe, hasonlóan ahhoz, amit a magyarság elszenved” (FU, 13). Az adatgyűjtés nem kizárólag a kisebbség kulturális identifikációjával kapcsolatos kérdésekre terjed ki, mint korábban, az elbeszélés jelenének a privát szférát is érintő politikai kérdéseit is vizsgálatuk tárgyává tették.

⁹ N. Kovács Tímea: Helyek, kultúrák, szövegek. A kulturális idegenség reprezentációjáról. – Debrecen: Csokonai Kiadó, 2007. 104.

A falukutatók munkásságának célja a másság jegyeivel determinált tér és közösség értékeinek megőrzése az utókor számára, ugyanakkor a kutatók csoportja sem homogén, azon belül is felsejlenek az alteritás nyomai, ott van az adatgyűjtők között Adler Jenő is, kinek zsidó származása ellenére, saját megítélése szerint, sikerül beépülnie. A *Jadвига párnájá*-nak harmadik elbeszélője, a beíró, kommentáló Miso is beszámol arról, hogy a Gregor tanyán találkozott egy falukönyvrínnel, s miután némileg összebarátkoztak, utalást tett a férfi származását illető elkülönülésére: „Mondom neki, de nem haragszik, az úr ugye zsidó? Hát erre úgy elszégyenlette magát, hogy én is zavarba jöttem. Este bornál is panaszkolta, hogy mikor először hozta őt ez a messziről is mindentudó falukönyvríró a falukutató fiatalok közé, akkor bizony összesűgtak, hogy mit keres itt köztünk ez a horgasorrú zsidrák” (JP, 202).

Magát az antropológiai szituációt¹⁰ is tematizálja a regény, azt a helyzetet, amikor az adatgyűjtő két kultúra közé helyezkedve, a saját kultúrája felől próbálja olvasni az idegen jeleit. A kezdő kutató számára azonban a fellelt nyomokat nemcsak hogy értelmezni nem tudja, de olvashatóságuk is problematikus számára, ezért az akkor megismert Osztatni Misóhoz fordul segítségért: „Hogy segítsék neki, mert nem akar lebögni. Mondom és mért jött olyan kérdésekkel, mintha tudná. Hogy ő a falukutató csapatvezetőjével jött miféleképpen és az diktálta neki, hogy aszongya ahogy megyünk a tanya felé, mindjárt látjuk az istálló méretet, hogy hány ló meg tehén, abból a birtoknagyságot ki lehet saccolni stb. Hát mondok okos egy ember lehet, de mégiscsak tévedés. Mert ez az öreg Gregor nem a gazda, hanem csak főbéres és több tanyánk meg sokkal több földünk van. Ja? Hát jó, de ő eléggé nem ismerős paraszti dolgokban, hogy elmondanék pár dolgot” (JP, 202).

A pozsonyi művészettörténész, Jana Gartnerová etnográfiai érdeklődéssel fordult Koren Ádámhoz, miután felfigyelt furcsa, archaikus szlováksággal beszélt nyelvére, faggatni kezdte, „hol lakik, mit tanul, merre fordult meg eddig, hová valósi, honnan ez az archaikus nyelvjárás. Miféle emberek élnek ott és éltek régebben, micsodák a szülei, és nincsenek-e nála véletlenül családi fényképek, mert ő azokból is meg szokott tudni sokmindent” (FU, 349). Gartnerová tud olvasni a közvetítő funkcióval bíró eszközökből – egy iskolázott etnográfiai tekintet számára a fotó is beszédes kulturális kódokat tartalmazhat a képen szereplő emberek identitásával kapcsolatban. De sajnos, nem képes bárki dekódolni az egykor tudatos archiváló szándékkal készített fényképek üzeneteit. Koren Ádám Nyemcsokék pozsonyi lakásá-

¹⁰ N. Kovács Tímea: Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. = I. m. 481.

ban penészes gerincű fényképalbumokat talált a polcon, amelyek falusi életképeket tartalmaztak: „Falusi életképek voltak – talán a húszas-harmincas évekből, gondolta a kalapos-fejkendős viseletből, a lovasszekerekből, cséplőgépekből és egy hintós kirándulás úrilány-öltözékéből. A következő kötetet néprajzi érdeklődés ihlethette, húsvéti locsolkodás, karácsonyi betlehemezés, lakodalom, keresztelő és temetés, András-napi ólomöntés meg egyéb női vajakoskodások életképei szerepeltek benne” (FU, 347). Mint a regény két másik idősíkjából kirajzolódó kontextus azt sejtetni engedi, Buchbinder Miklós fényképei lehetnek a Koren által fellelt képek (s a regény vége felé olvasható képleírás ezt egyértelműsíti is), feltehetően hasonlók azokhoz, amelyeket egy másik szövegvilágban Osztatni Andrással együtt készítettek az utókor számára. Az egyik album hátsó borítója alól „egy paszpartura kasírozott piaci csoportkép fordult ki a takaróra, sok figurával, vitatkozás-szerű jelenettel a közepén” (FU, 347), egyike azoknak a fotóknak, melyet Buchbinder a regény első idősíkjában Koren Ádám szülőfalujában tevékenykedő falukutatókról készített. A kép azonban néma marad Koren számára, nem beszél el neki a múlt idők történeteit: „Koren hiába bámulta, nem segíthettünk, de azt se bántuk, hogy – mint afféle ölebe hullott szökevényképet – gondolta, eltulajdonítja. Becsúsztotta hát a válltáskájába, s bedugta mellé a szemüvegészarat is” (FU, 347–348). Jan Assmann szerint az „emlékezet kommunikációban él és marad fenn; ha ez utóbbi megszakad, illetve ha a kommunikációban közvetített valóság vonatkoztatási keretei változást szenvednek vagy akár elenyésznek, a következmény: felejtés”¹¹, s Koren Ádám esetében is a kommunikációhiány következménye a felejtés folyamatainak aktivizálódása, azzal magyarázható a hagyományszakadás. Egyet kell értenem Bombitz Attila azon állításával, hogy a „fénykép e némasága, halottsága utal a hagyománytörésre”¹², de a mondatot L. Varga Péternek¹³ az *Alföld*-ben publikált tanulmányából vett idézettel folytatja, mely nézetem szerint kissé más perspektívából közelíti meg a problémát: „vagy ahogyan L. Varga Péter írja: »Koren – és az egész fiatal generáció – érdektelensége, céltalansága, kiúttalansága, sőt ama tulajdonsága, hogy képtelen reflektálni a múltjára, a jelenére, sőt, talán a jövőjére sem, logikusan jár együtt azzal a szimbolikus gesztussal (vagy inkább hiánnyal), amely a fénykép megtekintésének elmulasztásában ragadható meg. Nincs kapcsolata a múlttal, nincs

¹¹ Jan Assmann, i. m. 37.

¹² Bombitz Attila: Mielőtt elsötétül (Závada Pál). = Bombitz Attila: Akit ismerünk, akit sohasem láttunk: magyar prózaseminárium. – Pozsony: Kalligram, 2005. 308.

¹³ L. Varga Péter: Amitől lehet, és amiről nincs már mit mondani. Závada Pál: A fényképész utókor. = *Alföld*, 2005. 7. 94–98.

kapcsolat, nincs szembenézés az apai örökséggel, s ennek megfelelően nem létezhet előrelátás, vagy legalább valamiféle eligazodás az életben.»¹⁴ Úgy vélem, nem elsősorban Koren (és generációjának) érdektelenségével magyarázandó a reflexió elmaradása, hiszen talán nem véletlenül használja az elbeszélő a „hiába bámulta” kifejezést, amikor a fiú és kép közötti kommunikációs aktus sikertelenségéről számol be. Nem működhetnek az emlékezés alakzatai, nem tartható fenn a törésmentes folytonosság illúziója egy olyan társadalomban, ahol a passzív felejtés megjelenési formái dominálnak.

A pozsonyi művészettörténész is Koren érdektelenségének tudja be, hogy az képtelen válaszokat adni az elmúlt évtizedek történéseivel kapcsolatos kérdéseire: „No, azt azért illenék tudni, intette meg aztán Gartnerová a lupéjával Korent, hogy negyvenhétben mely szlovákiai helységekbe települtek át az ő falujából a tótok – ugye, így csúfolják az Alföldön őket? [...] Később ugyanígy nem tudott felelni arra sem, hogy a falujabéli zsidókat mely légerekbe vitték, hányan veszték oda, s kik kerültek vissza vagy hova máshová, hát igen, bólogatott csak sután, eltűntek szinte mind a faluból” (FU, 349–350). Pedig Korennek nem lehet tudása olyan eseményekről, információkról, melyekkel kapcsolatban nem működik az emlékezés kultúrája – sem az egyéni emlékezet, sem a falu kollektív emlékezete nem örökölték át semmit az utókor számára az adott tér szóban forgó időszakának történéseiről. Az alföldi régió szlovák közösségében is az aktív emlékezet hiányaként fellépő passzív felejtés mechanizmusai működnek: „Ekkor *felejtésről mint menekülésről* van szó és az őszintétlenség kifejeződéséről, elhárító stratégiáiról, amelyet a páciensben homályos vágy kísér, hogy semmit ne tudjon a közvetlen környezetében előforduló gatzettekről, ne informálódjék róluk és ne kérdezősködjék felőlük. Amennyiben ez a hiány az aktív emlékezet hiányaként ragadható meg, passzív felejtésnek is nevezhetjük. Ám az elhárítás, a kitérés, a menekülés be nem vallott stratégiájaként itt végeredményben a felejtés ambivalens, éppúgy aktív mulasztásokat is terhel.

A felejtéssel mint meneküléssel határos az aktív felejtés skálájának kezdete.¹⁵

S a felejtés szinte általánosnak mondható passzív formája mellett az aktív változatára is találni példákat *A fényképész utókorá*-nak szövegvilágában. Annak a tévedésnek is a passzív felejtés a közvetett okozója, hogy Koren és Maliga tizenkilences veteránok helyett Dusza János elvtársat kezdi faggatni a Tanácsköztársaság jelentőségéről, aki abban az időben nem lehetett

¹⁴ Bombitz, i. m. 308.

¹⁵ Paul Ricoeur: *Emlékezet – felejtés – történelem.* = Thomka Beáta szerk. *Narratívák* 3. A kultúra narratívái. – Budapest: Kijárat Kiadó, 1999. 64.

több háromévesnél. A kínos jelenet lezajlása után pedig Nyemcsok tanárnő az aktív felejtés stratégiájának alkalmazását kéri a gyerekektől is. Koren hiába kérdezősködik édesapja börtönbüntetésével kapcsolatban, a hallott információ valóságértéke is kétséges marad előtte sokáig; az sem egyértelmű a gyerekek számára, miért nem mindegy a szülőknek, hogy az osztályban kikkel barátkoznak – mindennek a magyarázata a közelmúlt történetében/ történelmében rejlik, de azt az aktív felejtés homálya lengi be.

Marc Currie *Elbeszélés, politika, történelem* című tanulmányában kifejti, hogy amennyiben a realista elbeszélés a nemzetről mond történetet, feltétlenül beépíti a narratívába az eredetről szóló feltevéseket is, mivel „a történet valahol kezdődik, és a végpontot, amely pedig a modern nemzetet az ebből az egyedi történetből származó végeredménynek tekinti”.¹⁶ A *Milota* magnószalagra beszélő narrátora is szeretne a biografikus emlékezeten túlmutató történeteket megőrizni az utókor számára, így nem csak élet- és családtörténetét rögzíti, de különböző forrásokból merítve szülőfalujának, a tót ajkú Békés megyei településnek a történetét is igyekszik kazetára mondani. A rendelkezésére álló faktumok mellett szükségszerűen a rekonstruktív jelleg dominál elbeszélésében, hiszen a régmúlt emlékeihez csak így lehet közelíteni: „az emlékezetben sohasem a múlt mint olyan őrződik meg, hanem csak az marad meg belőle”.¹⁷ Milota bár tényyszerűsége törekszik, nem lehetünk biztosak szavai valóságosságában, erre ő maga is utal: „De itt van nekünk az előbbi krónikás kései utódjának, Huszonegyedik Kokan tisztelendő úrnak a Cselári című, tehát méhészekről szóló dolgozata, habár ezt is csak emlékezetből idézem, vagyis nem kizárt, hogy színezem”¹⁸ (M, 72).

A rekonstruktív módon működő emlékezet nem képes a múlt archiválására, a „tovahaladó jelennel változó vonatkozási keretek felől szakadatlanul folyik a múlt újjászervezése. Bármilyen új is mindig csak rekonstruált múlt alakjában léphet fel. Hagyomány csak hagyományra, múlt csak múltra váltható”.¹⁹ A kommunikatív emlékezet által megőrzött történetekbe az idők során beépülnek fikatív elemek is, melyeknek kitalált voltát érzi az utókor, mégis a saját múlt, a saját hagyomány részeként mondja tovább. Ilyen például a *Milota* falutörténetébe belemesélt és továbbhagyományozódó Mikszáth-mítosz: „Nos, hát és ez időben kocsizott át olykor hozzánk Szegedről a már nagy ellenzéki lapíró hírében álló Mikszáth, s töltött el

¹⁶ Marc Currie: *Elbeszélés, politika, történelem*. = Thomka Beáta szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. – Budapest: Kijárat Kiadó, 1999. 36.

¹⁷ Jan Assmann, i. m. 41.

¹⁸ Závada Pál: *Milota*. – Budapest: Magvető, 1997. 72. A továbbiakban: (M, 72).

¹⁹ Jan Assmann, i. m. 42.

minálunk többször is igen szép napokat, jóleső közös ejtőzésekkel, tervek szövögetésével és megírni való történetek kölcsönös elmesélésével – idézte az öreg Antalóczi a Tizenkettedik hajdani visszarévedő szavait” (M, 385). És hogy a beszédben újjászerveződő múlt nem ismeri a tényszerűség korlátait, azt a történet folytatása igazolja: „az bizony már igaz, papunk maga mesélte nekünk, hogy később is sokat eljárt Mikszáthhoz Pestre, az István Szálló éttermébe, hogy elbeszéljen neki megörökítésre érdemes históriákat” (M, 385).

A hagyomány elhalása, a kollektív emlékezet működésképtelensége hívja létre a történetírás iránti igényt: „Ahol a múltat nem tartják többé emlékezetben, vagyis nem élik, működésbe lép a történelem.”²⁰ A *Milota* szövegvilágában noha még nyomokban fellelhető a kollektív emlékezet által megőrzött múlt, de az már nem minősíthető élő és működő tudásnak, már nemcsak jelen van a hivatalos történetírás iránti igény, de a kettő közötti ellentmondásosság is textualizálódik: „Nem úgy ment ez a falualapítás, ahogyan, azt a romantikus helyi historizálás mondaköltői mesélik. Mint például én, mint nyugalmazott anyagbeszerző, ám aktív méhész. Hanem hogy ez a honfoglalás is kettős vagy még többes volt, sőt, kisebb-nagyobb hullámokban való beáramlásnak és beszívárgásnak lehetne mondani inkább” (M, 193).

Az eredetkutatás, az identitásvesztés és -keresés tematikája uralja az *Isten hozott* szövegvilágát, de az odatartozás/oda nem tartozás nem annyira etnikai, faji, vallási vagy politikai meghatározottságú, inkább a mágikus realizmus fogalmaival leírható, szimbolikus jelentésű természeti jegyek által determinált. Geertz modern antropológiai megközelítése értelmében „az embert az adott hely szokásai megváltoztatják, mindig is megváltoztatták, és tulajdonképpen ez az emberi természettel magyarázható... Ez a körülmény rámutat arra, hogy nagyon nehéz meghúzni a határvonalat aközött, ami természetes, általános és állandó, illetve egyezményes, helyhez kötött és változó.”²¹ A sárasági lét sajátos, odatartozást jelképező természet-vonatkozásai is (a régi fényképek megelevenedett árnyékai, a kínzó szomjúság, a hajnali öntudatlan beszéd) egy egyezményes, állandó és általános kódrendszeren alapulnak.

Önmaguk által önmaguk számára konstruált sekélyes kulturális közegben egzisztálnak a falubeliek, ezt példázza többek között az is, hogy a túlvilág üzenetét közvetítő főszellem szerepére Avarka bácsit tartják a

²⁰ Jan Assmann, i. m. 45.

²¹ Iser idézi Geertz megállapítását. Wolfgang Iser: *Az értelmezés világa*. – Budapest: Gondolat Kiadó–ELTE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2004. 95.

legalkalmasabbnak: „Avarka éppen alkalmas főszellemnek minálunk, lehet örökös helyi lakos, mert csupa lényegtelen badarságot hord össze” (IH, 30). A sárasági emberek és környezetük közötti harmonikus kapcsolat megközelíthető Iser visszacsatoló hurok elméletével²² is. A falubelieknek a külső környezet hatásai előli elzárkózása saját léttük, különállásuk megőrzésének érdekeit szolgálja. Az önmagukból kivetített kultúra iránti fokozott érdeklődés egy hanyatláskorszak kezdetén élénkül meg: „Avarka bácsi szelleme azt is elárulta, évek kérdése, és ki fog kopni a testünkől az emberemlékezet óta ott dolgozó forráság, nem kell mindenhová kantával elindulni, rézszerűen habzó sörítalt hurcolni még a szomszédba is, mert nem támad többé az elviselhetetlen szomjúság. Illetve csak annyira, mint másutt, minden rendes helyen. Szellemek sem fognak visszajárni, nem kell többet életük színhelyére temetni a halottakat, a pálya kútja mellé az enbéhármas focistát, a kertbe a parasztot, kizárólag a temető lesz, mint vidéken, mert nem sok idő van már addig, hogy »kiegyenlítődjön a számla»” (IH, 166–167).

„A rekurzív hurok akkor vált fontossá, amikor az entrópia ellenőrzése volt a tét, vagy a valóságot kellett az önálló rendszerek fogalmai szerint elképzelni, vagy amikor egyes rendszerek keletkeztek a rendszerek összekapcsolásából, vagy amikor a kultúrák és kulturális szintek közötti találkozás szükségessé tették az ismerős és az idegen közötti közvetítést, annál is inkább, mert annak, ami eredetileg elérhetetlen, valamilyen külső nézőpont közbelépésére kell válaszolnia”²³ – olvashatjuk Iser *Rekurzívitás a néprajz beszédmódjában* című tanulmányában. A rekurzív hurok a Gallér Gergelynek nevezett hős önidentifikációs törekvései során lép működésbe a szövegvilágban, ő az a szubjektum, akinek önmaga megismeréséhez különböző terek és kultúrák tapasztalatait kell értelmeznie, egymástól eltérő világok – az ismerősből idegenné levő Sáraság és az idegenből ismerőssé váló Tótváros világa – között kell egyensúlyoznia.

Sáraság etnikai és vallási összetételének homogenitásához kétség nem férhet: „Az olyan befülledt világokban, mint Sáraság és Feketeváros, ahol az eltévedt kálvinistára mint kuriózumra csodálkoznak rá a hívek, nem szükséges jelzővel illetni az Örökkévaló házát. Mindenki tudja, a Mindenható a katolikusok falai között lakik. Tótvárosban az evangélikus templomról gondolják ugyanezt” (IH, 178). Az egyneműség fenntartásának/megőrzésének vágya erősen él a közösségben, ezzel magyarázható, hogy képtelenek a másság el-/befogadására. Mássága, vallási elkülönbözése miatt

²² Wolfgang Iser, i. m. 90–105.

²³ Uo. 148.

lesz Klein Ede bűnössé a falu szemében ártatlansága nyilvánvalóságának ellenére is: „Három hétig tűrte a vádakat. Hogy ő az épülő zsinagógához, minek felhúzásához az ocsmány és ostoba néphit szerint a malteron túl szűz lány vére is szükségeltetik, az utolsó cseppig lecsapolta volna Matildka vérét” (IH, 13). Megbélyegzettsége ellehetetleníti létét Sáraság zárt terében, menekülni kényszerül. A regény narratívájának idejét évtizedekkel megelőzi Klein Ede kitaszítottatásának története, de mitizálódott alakja jelen van a sárasági hétköznapiakban. A Klein Edéhez kapcsolódó szüzsészál apró utalások révén rajzolja ki a regény társadalmi-politikai hátterét, a férfi „haza”látogatásakor mázoltak sárga csillagot Pannika néni házára a huligánok, s „a kerítésre azt írták, zsidó gyilkos, haza. A gyilkos gy-je egészen a földig elfolyik, a sárga csík a járdára is leér” (IH, 144). Csupán a Pannika néni személyét körüllegő homály és „félregépelése” kapcsán merülhetnek fel Sáraság jól izolált világában utalások a politikai háttérre, a rendszerre: „Kilencszáznolcvanegyig még a legkeményebb időkben is megúszta a falu a fekete Volgákat. Sáraságban az '56-os forradalom utáni vérkorszakban sem hurcoltak meg senkit, igaz, a győzedelmes napokban sem történt több némi hangoskodásnál és lökdösődésnél. Pannika néni hibája után azonban két fekete uszály is leparkolt a tanácsháza előtt” (IH, 108).

Budapest, retour

Regényrészlet

Az elkövetkező napokban meglehetősen érzékeny viszonyban voltam a lelkiismeretemmel. Éjszakákon át tanakodtam, mi lenne a legjobb megoldás, de semmire sem jutottam. Végül úgy határoztam, várok néhány napot, talán tisztábban látok majd.

Közben beköszöntött a december, s a város utcáin megjelentek a karácsonyi díszeket, apró ajándékokat kínáló standok. Munkából jövet olykor megálltam a pultok előtt, lökdösődtem, tolakodtam én is, mintha vásárolni akarnék; nézegettem a színes gyertyákat, a szaloncukrokat, a tarka dobozokba csomagolt csillagszórókat, aztán továbbmentem. Nem volt kedvem az egyszemélyes karácsonyhoz, de a kényszeredetten összeverődött társaságban eltöltött szentestéhez sem. A harmadik pesti karácsonyom közelgett, és fogalmam sem volt, hogyan múlik majd el.

Egy ilyen, átbóklászott késő délutánon, ami tulajdonképpen decemberben már csaknem estének számított, hazaérve egy levelet találtam az ágyamon. Leültem, és kezembe vettem a borítékot. Meglepve ismertem fel bátyám kézírását; a furcsa betűket, az íráshoz nem szokott kéz görcsös vonalait. Már egy ideje alig értekeztünk egymással, s csak telefonon beszélünk néha, akkor is csak röviden. Én *itt* voltam, ő pedig *ott*, s ez végül elég indok lett ahhoz, hogy némileg eltávolodjunk egymástól. A bátyám egy ismert szerbiai konzervgyárban dolgozott, *nulla dinárért*, ahogyan gyakran hangoztatta, és egy idő után valahogyan meggyűlölte mindazokat, akik szerinte nem osztoztak a sorsában, így némiképp engem is, noha ezt mindig igyekezett leplezni. Úgynevezett „egyszerű ember” volt, határozott nézetekkel; így emlegették a családban is, főképp, ha el kellett simítani egyik-másik zavaros ügyét. Mély lélegzetet vettem, és az asztalomon lévő ollóval felnyitottam a borítékot, s olvasni kezdtem: